

Terminoloji araşdırmalar haqqında

Gülşən İsa qızı Mehdiyeva

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Heydər Əliyev adına Hərbi Akademiyası*
E-mail: gulshen_isazade@hotmail.com

Rəyçilər: filol.ü.e.d., prof. F.Y. Veysəlli,
filol.ü.f.d., dos. S.B. Mustafayeva

Açar sözlər: terminologiya, araşdırma, tarix, dövr, hərbi, alınma

Ключевые слова: терминология, исследование, история, период, военный, заимствование

Key words: terminology, research, history, period, military, borrowing

Azərbaycan dilçilik elminin tarixi o qədər qədim olmadığı kimi, elmi terminoloji fikrin tarixi də çox qədim hesab oluna bilməz. Lakin terminologiya haqqında da fərqli fikirlər vardır. Son dövrlərdə terminologiya sahəsində geniş şəkildə tədqiqatlar aparılır. Terminologiya ilə əlaqədar olan tədqiqatlarda hələ də araşdırmaya ehtiyac olanları vardır. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilçiliyində XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq terminologiya ilə bağlı tədqiqatlar aparılmaqdadır. Bu tədqiqatlar əsasən 60-cı illərdən geniş istiqamət almağa başlamışdır. Azərbaycan dili terminologiyasının inkişafında xüsusi xidməti olanlardan biri kimi M. Qasımovun adını qeyd etmək olar. M. Qasımovun 1967-ci ildə terminologiya ilə bağlı "Azəri dilində terminlər necə yaranır" adlı əsəri çap olunmuşdur. İ. Qasımov iddia edir ki, Azərbaycan dilçiliyinin bu sahədəki elmi araşdırmalarının tarixini Birinci Türkoloji Qurultay ilə əlaqələndirmək daha yaxşı olar (1, s. 20). Bu onunla əlaqəlidir ki, 1926-cı ildə Bakıda keçirilən və türkdilli xalqların hamısının elmi, mədəni həyatında iz qoymuş Birinci Türkoloji Qurultayı qeyd etmək olar.

Bundan əlavə, Azərbaycan terminoloji fikrində mühüm mövqeyi olan B. Çobanzadənin adını qeyd etmək olar. O yazır: "Elmi terminologiya, qeyd etdiyimiz kimi, əlifba prinsipində hər bir səsə uyğun ayrıca hərfin olmasını tələb etdiyi kimi, hər bir anlayış üçün də mənası dəyişilməyən və bir-biri ilə əvəz edilməyən ayrıca sözlər – terminlər tələb edir (3, s. 192). Bu da terminin mahiyyəti barədə alimin gəldiyi əsas nəticələrdən biri hesab edilə bilər.

İ. Qasımov yazır ki, hər bir dilin terminoloji sistemi lüğət tərkibinin ən dəyişkən və daimi yenilənən hissəsi hesab olunur və bu hal da onun cəmiyyətdə baş verən inkişaf və tərəqqi ilə sıx bağlı olması ilə əlaqədardır (1, s. 23). Cəmiyyət inkişaf etdikcə və yeni elmi-texniki sahələr yaradıldığından onlarla bağlı məfhumlar, anlayışlarda yaranır ki, bunun da nəticəsində yeni leksik vahidlərin yaranması labüd olur. Məsələn, bu yaxınlarda ölkəmizdə ikinci Qarabağ müharibəsi, Vətən müharibəsi və ya "Dəmir Yumruq" əməliyyatı keçirildi. Əməliyyat Azərbaycan Silahlı Qüvvələri və Ermənistan Silahlı Qüvvələri arasında Dağlıq Qarabağda davam edən silahlı qarşıdurma idi. Bu müharibə zamanı çox sayda yeni terminlər yarandı və hər bir Azərbaycan vətəndaşının danışdığı dilində eşidilməyə başlandı. Məsələn: *Zərbə dronları, PUA-lar, Bayraktar TB2 zərbə pilotsuz təyyarələri, kiber hücumları, itiqovan, suqovuşan* və s.

Məlum olur ki, bu zaman dilin cəmiyyətin inkişaf sürətinə uyğunlaşması, orada baş verən yenilikləri tez və operativ şəkildə ifadə etməsi çevikliyi tələb olunur. Bu isə bir çox hallarda fərqli dillərin ifadə imkanları xaricində olur. Ona görə də cəmiyyətin inkişafına tez cavab ve-

rən hər bir dil daxili imkanlarının bütün vasitələrindən istifadə edərək müxtəlif terminoloji vahidlər yaranır. Doğrudur, elə hal mümkündür ki, təlabat tam ödənməsin və bunun da nəticəsində nisbətən daha çox inkişaf etmiş dillərin terminoloji bazasından faydalı şəkildə istifadə etmək hesabına reallaşa bilər. Prof. B. Çobanzadə dilin bu xüsusiyyətini nəzərə alır və yazır ki, dilin terminoloji bazasının yaradılmasında və inkişafında üç əsas mənbəni müəyyənləşdirmək mümkündür. Tədqiqatçı Azərbaycan dili terminoloji leksikasının zənginləşməsində mühüm və əsas rol oynayan aşağıdakı mənbələri qeyd edir və göstərir ki, bu mənbələrin hər biri terminoloji bazanın zənginləşməsində və dilimizin inkişaf etmiş dünya dillərinin terminoloji səviyyəsinə çıxmasında mühüm amil ola bilər. B. Çobanzadə ilk mənbə kimi ümumtürk leksik bazasını əsas göstərir və yazır ki, ayrı-ayrı türk dilləri arasında müəyyən fərqlər olsa da, ortaq cəhətlər daha çoxdur və bu ortaq elementlərdən istifadə etməklə həm də ümumtürk terminoloji sistemini yaratmaq mümkündür. Onun bu fikirləri eyni zamanda bir-birindən uzaqlaşmağa başlayan türk dillərinin bir-birinə yaxınlaşmasına və ortaq elmi, texniki, mədəni terminoloji baza yaradılması zəruriliyi fikrini də önə çıxarır (3, s. 90).

Prof. B. Çobanzadənin irəli sürdüyü bu fikir, yəni türk dillərinin ortaq terminoloji bazasının vacibliyi məsələsi bu gün, çox türkdilli xalqların müstəqillik əldə etməsi, dillərin müstəqil inkişafı dövründə aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Maraqlıdır ki, alimin qənaəti belədir ki, türk dillərinin terminoloji bazasının zənginləşdirilməsində həmin dillərin dialektik və şivələrinin də xüsusi yeri olduğunu qeyd edilir.

B. Çobanzadə dilimizin terminoloji sisteminin zənginləşməsində ikinci mənbə kimi ərəb-fars dillərindən terminalmanı vacib hesab edirdi. Bu dillərin Azərbaycan dili terminoloji sistemə təsirinin və müəyyən mənbə rolunu oynamasının müxtəlif səbəbləri ilə yanaşı, alim burada islam dininin də xüsusi rol oynadığını göstərir. Təbii ki, bu faktı danmaq olmaz və bu amili tarixi səbəblərdən yox saymaq olmaz.

Üçüncü mənbə kimi isə o, bu gün də aktual olan, müasir dövrdə də eyni dərəcədə dilimizin bütün sahə terminoloji sisteminin formalaşdırılmasında inkişaf etməsində müstəsna rolu ilə seçilən Avropa mənbəli terminlərdən istifadəni əsas götürürdü və bu alimin Azərbaycan dili ilə yanaşı, coğrafi mövqedən asılı olmayaraq, əksər türk dillərinin terminoloji sisteminin zənginləşməsinin əsas əsas bazalarından biri olduğunu göstərirdi.

İ. Qasımov yazır ki, türk xalqlarının həyatının müxtəlif sahələrinin gələcək inkişafında çox mühüm rol oynayan fikirlərdən və orada irəli sürülən müxtəlif səciyyəli təklif və müddəalardan sonra Azərbaycan dilçilik elminin ən müxtəlif sahələri, o cümlədən terminologiyası sahəsində də ciddi irəliləyişlər və tərəqqi özünü göstərməyə başladı (1, s. 25).

Azərbaycan dili terminologiyası sahəsində xüsusi xidmətləri olan, bu sahənin ilk elmi-nəzəri əsaslarını izləyib hazırlayan M. Qasımov terminologiya barədə xüsusi fikirlərə münasibətini bildirərkən yazır: “Deməli, Türkoloji Qurultay da Azərbaycan dilinin terminologiyasını, sözün əsl mənasında, düzgün istiqamətə sala bilmədi” (2, s. 78). İ. Qasımov burada bir məsələyə toxunmağı lazım bilir. O yazır ki, yuxarıda adı çəkilən qurultayın iclaslarındakı bu kimi fikirlərdən sonra bu sahə ilə bağlı böyük elmi əhəmiyyəti olan terminoloji tədqiqatlar aparılmağa başladı və əsas ideyalarında da qurultayın təsirini hiss etməmək mümkün deyildir. O bunu da qeyd edir ki, qurultayın yalnız terminologiya ilə bağlı olan deyil, bütövlükdə orada irəli sürülən ideyalar onun iştirakçılarının taleyi kimi, uzun müddət kölgədə qaldı və bir çox hallarda onun səsləndirməsi belə qadağan edildi. Eyni zamanda, M. Qasımovun tədqiqatlarını apardığı 1960-cı illərə qədər artıq keçmiş sovetlər birliyində də terminologiya ilə bağlı müəyyən araşdırmalar aparılırdı və bu araşdırmalar da bütövlükdə terminologiyanın, o cümlədən Azərbaycan terminologiyasının inkişaf etməsində mühüm rol oynamışdır.

Terminologiya sahəsində aparılan işlərin daha geniş və əhatəli xarakter alması bir də onunla bağlıdır ki, Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən və müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyduqdan sonra dilimizin inkişafdan qalmış bir çox sahə terminoloji sistemi də funksional baxımdan fəal işləklilik qazandı və həmin sahələrlə bağlı yeni terminoloji vahidlərin yaranması zəruri xarakter aldı.

Azərbaycan dilçiliyində terminoloji tədqiqatların keyfiyyət və kəmiyyətə yüksək səviyyədə durmasında və bu işdə böyük uğurların qazanılmasında, Azərbaycan dilçilərinin daha çox istinad etdikləri ümumi dilçilikdə və rus dilçiliyində bu sahə ilə bağlı aparılan tədqiqat işləri də xüsusi rol oynamışdır.

Dünya dillərinin hər birində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin də lüğət tərkibinin terminoloji qatının yaranma tarixi təxminən cəmiyyətin və dilin formalaşdığı dövrə təsadüf edir. Bu hal da təbii qəbul edilməlidir.

Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın təşəkkül və inkişaf tarixi, onun mərhələləri ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində müxtəlif şəkildə qruplaşdırılmış, fərqli şəkildə dövrləşdirilmişdir. Azərbaycan dili terminologiyasının inkişaf tarixi üç, beş, bəzən də altı dövrə bölünmüşdür. Həmin bölgü zamanı müxtəlif prinsiplərə əsaslanmışdır. Məlum olduğu kimi, hər bir dövrü araşdırarkən terminoloji leksikanın inkişafına bu və ya digər digər şəkildə təsir göstərən tarixi hadisələr və dilxarici amillər əsas götürülür, hər bir inkişaf dövrünə xas spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınır. Qeyd etmək lazımdır ki, terminologiyanın inkişafını dövrləşdirməyin mahiyyəti etibarilə o qədər də elmi-nəzəri əhəmiyyəti olmadığı, terminologiyanın inkişaf tarixini izləyərkən xüsusi önəm kəsb etmədiyi də nəzərə alınmalıdır. Bununla yanaşı, Azərbaycan dili terminoloji leksikasının inkişaf tarixinin aşağıdakı kimi dövrləşdirilməsini məqsəduyğun hesab edirik. Dövrləşməni bu cür apararkən dilimizin və cəmiyyətin inkişaf prosesini, bu prosesə təsir göstərən bir çox dilxarici amilləri nəzərə alır və bu amillərin dilin terminoloji leksikasının təşəkkülündəki və formalaşmasındakı təsirinə xüsusi diqqət yetirilir. Odur ki, Azərbaycan dilinin terminoloji leksikası aşağıdakı inkişaf dövrlərini keçmiş və müasir səviyyəyə gəlib çıxmışdır.

Birinci dövr: qədim dövrlərdən islama qədər olan dövrü əhatə edir;

İkinci dövr: VII-XIX əsrlər;

Üçüncü dövr: XX əsrin əvvəllərindən XX əsrin əvvəllərinə qədər;

Dördüncü dövr: XX əsrin əvvəllərindən sonuna qədər (90-cı illərə qədər);

Beşinci dövr: XX əsrin 90-cı illərindən bu günə qədər (müstəqillik illəri) (s.30).

Bu dövrlərin hər biri özünəməxsus xüsusiyyətləri və fərqli əlamətləri ilə seçilir.

Hər bir dövrdə istər terminoloji leksikanın, istərsə də bütövlükdə dilin leksik tərkibinin inkişaf səviyyə və sürətində əsaslı fərqlərin olması ilə xarakterizə olunur. Bu dövrlərin hər biri haqqında müəyyən məlumat verməklə dövrləşmənin məntiqi mahiyyəti və terminoloji leksikanın vəziyyəti haqqında daha geniş təsəvvür yaratmaq olar.

Birinci inkişaf dövründə Azərbaycan dilinin terminoloji leksikası formalaşma və təşəkkül mərhələsi keçirmiş, bu dövrdə Azərbaycan dilinin terminoloji leksikası formalaşma və təşəkkül mərhələsi keçirmiş, bu dövrdə Azərbaycan dilinin terminoloji leksikası ümumtürk kontekstində inkişaf etmişdir. Belə ki, ilkin formalaşma dövründə yaranan əksər terminoloji vahidlər ümumtürk səciyyəsi ilə seçilir və cəmiyyətin o dövrlük inkişaf səviyyəsinə uyğun şəkildə özünü göstərir. Bu dövrdə yaranan terminoloji vahidlər daha çox məişətlə, ticarətlə, kənd təsərrüfatı və hərbi işlə bağlı olmuş, həmin sahələrlə əlaqədar olan anlayışların ifadəsinə xidmət etmişdir. Bütün bunlar ilk insan cəmiyyətinin öz həyatı ehtiyaclarını ödəmək, onların mövcud olmalarını təmin etmək üçün lazım olan anlayışlar və dildə onların adları olmuşdur.

Azərbaycan dili terminoloji leksikasının inkişaf tarixinin ikinci dövrü müxtəlif xarici təsirlərlə xarakterizə oluna bilər. Belə ki, bu dövrün ilkin mərhələsində islam dininin yaranması və ədəbi dilin şifahi qolunun inkişaf etməsi dilin terminoloji leksikasının inkişafına mühüm təsir göstərir. İslam dininin geniş yayılması ilə əlaqədar olaraq dildə xeyli sayda ərəb mənşəli dini terminlər, ayın və mərasim adları meydana çıxır. Bu da həmin terminoloji sahələrin inkişaf etməsinə, milli dil vahidləri və alınmalar hesabına zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu həm də onunla bağlıdır ki, ərəb dili həm müsəlman şərqində müqəddəs kitabın dili kimi geniş yayılmışdı, həm bir çox şairlərimiz bu dildə yazıb yaradır, həm də həmin dövrdə bir çox elm, mədəniyyət, sənət sahələri məhz bu dildə yaradılırdı ki, bu da həmin dil əsasında yeni terminoloji vahidlərin daha çox yaranmasına və Azərbaycan dilində də ərəb dili terminlərindən istifadə olunmasına səbəb olurdu.

Terminologiyanın inkişafının ilkin dövrlərində Azərbaycan dili terminoloji leksikasında ərəb mənşəli terminlərlə yanaşı, milli dil vahidləri ilə ifadə olunmuş terminlər də mühüm yer tutur. Bu dövrün terminoloji sistemini və onun ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf səviyyəsini aydın təsvir etmək üçün təxminən həmin dövrdə yaranmış əvəzsiz tarixi abidə olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilini müşahidə etmək olar. Abidənin dilində o dövrün əksər terminoloji sahələrinə aid dil faktları mövcuddur ki, bu da dastanların yarandığı yarandığı dövr üçün xarakterik olan terminoloji sistemin artıq formalaşdığını sübut edir. Dastanların dilində kənd təsərrüfatının fərqli sahələri, heyvandarlıq, sənətkarlıq, ticarət, din, mərasim, hərbi və s. terminoloji sahələrə aid terminlər işlədilir. Burada həm də dilimizin terminyaratma imkanları haqqında da geniş məlumat əldə etmək mümkündür ki, bu da terminoloji qatın formalaşma tarixinin ikinci dövrünün ilkin mərhələsində dilimizin dilimizin terminoloji sisteminin ümumi mənzərəsi haqqında tam təsvir əldə etməyə imkan verir.

Təsədüfi deyildir ki, bu mərhələdə mövcud olan terminoloji vahidlərin böyük əksəriyyətinə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində rast gəlmək olar. Bu dastanda müxtəlif sahələrə aid terminlərin işlənməsini S.Sadiqova da qeyd edir və yazır: “Abidənin dilində leksik-semantik inkişaf səviyyəsi elədir ki, bəzən müasir mənada elmi anlayışlar əks olunur, bəzən də müasir elmi təfəkkürün müxtəlif sahələrinə aid anlayışlarla dastandakı terminoloji leksika arasında birbaşa fonetik əlaqə mövcuddur. Ona görə də abidədə işlənən terminoloji vahidlər müxtəlif müasir milli terminoloji sistemin tarixi əsasında durur (6, s. 46).

Dastanların yarandığı dövrlə təxminən eyni vaxtda yaranmış türk abidələri olan Orxan-Yenisey yazılarının terminoloji sistemi arasındakı uyğunluq, buradakı leksik paralellər də həmin dövrdə Azərbaycan dili terminologiyasının dövrün inkişaf səviyyəsinə uyğun şəkildə formalaşdığını sübut edən fakt kimi qəbul edilə bilər. Qeyd edək ki, bu abidələrdən az sonra yazılmış M. Kaşğarlının məşhur “Divan”ında da uyğun terminoloji vahidlərin mövcudluğu, bu terminlərin həmin dövrdəki əksər elmi-texniki anlayışları adlandırma imkanlarının olması təəccüb doğurmur. Tədqiqatçılar bu abidələrin hər üçündə ən müxtəlif sahələrə aid çoxlu sayda terminoloji vahidlərin işləndiyini və həmin terminlərin fərqli struktur-semantik xüsusiyyətlərə malik olduğunu dəfələrlə qeyd etmişlər ki, bu da həmin tarixi dövrdə türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın artıq formalaşdığını göstərən faktlardır.

İkinci dövrün sonrakı mərhələsi dilimizə fars mənşəli terminlərin daxil olması və eyni zamanda milli dil əsasında yeni terminoloji vahidlərin yaranması ilə səciyyələnir (5). Bu dövrdə həm də cəmiyyətin inkişafında təbii tərəqqi özünü büruzə verir və dilin leksik qatında həm struktur, həm də semantik baxımdan fərqlənən yeni-yeni terminlər yaranır. Həmin mərhələdə Azərbaycanda elm və ədəbiyyat sürətlə inkişaf etməyə başlamış, buna uyğun olaraq da dildə ən müxtəlif sahələrə aid terminlər əmələ meydana gəlmişdir. Bu dövrdə yaranan müxtəlif sə-

ciyyəli lüğətlərdə ümumi leksik vahidlərlə yanaşı, elmin və sənətin ayrı-ayrı sahələrinə aid anlayış adları da öz əksini tapır ki, bu da terminologiyanın həmin dövrdəki mövcud vəziyyəti barədə geniş təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Belə ki, bu dövrdə humanitar elmlərlə yanaşı, dəqiq elmlər, tibb, astronomiya və s. kimi elmi bilik sahələrinin inkişaf etməsi, həmin sahələrlə bağlı əsərlərin meydana gəlməsi dilin terminoloji qatının da ən müxtəlif sahələrinin inkişaf etməsinə şərait yaradır, terminoloji qatda sürətli irəliləyiş özünü göstərirdi. Həmin illərdə terminoloji qatın zənginləşməsində ərəb dili ilə yanaşı, hakim fars dilinin də mövqeyi hiss olunacaq dərəcədə artırdı. Doğrudur, fars dilinin hakim mövqeyi, əsərlərin çoxunun bu dildə yazılması onun Azərbaycan dilinə, onun terminoloji qatına güclü təsir göstərməsinə səbəb olurdu. Lakin elə həmin dövrlərdə Azərbaycan dilinin də bu dillərə əks təsiri müşahidə edilir. Bir çox sahələrə aid terminoloji vahidlərin ərəb və fars dillərinə Azərbaycan dilindən keçməsi, həmin dillərin lüğət tərkibində özünə yer alması da tarixi faktır və ayrı-ayrı tədqiqatlarda dəfələrlə qeyd edilmişdir (4).

Azərbaycan dili terminologiyasının inkişafında XV əsrdən başlayaraq ərəb-fars dilləri ilə yanaşı rus dili və bu dil vasitəsilə digər dillərdən keçmiş terminlər də müəyyən kəmiyyət göstəricilərinə malikdir. Belə ki, rusların Qafqaza artan maraqları bu dillə Azərbaycan dili arasında da qarşılıqlı əlaqə və təsirlərin daha geniş miqyas almasına səbəb oldu və həmin dillərdən qarşılıqlı şəkildə müxtəlif sahələrə aid terminoloji vahidlər də keçməyə başladı. Bütün bunlar isə Azərbaycan dili terminoloji sisteminin getdikcə zənginləşməsi üçün münbit zəmin hazırladı. Bununla yanaşı, Azərbaycan dilində milli dil əsasında formalaşan terminoloji vahidlərin də artmasını müşahidə etmək mümkündür. Həmin dövrdə Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyəti illərində Azərbaycanda ana dilinin fəaliyyəti genişlənir, Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsinə qalxır və bu da dilin terminoloji leksikasında ana dili vahidlərinin getdikcə artmasına səbəb olurdu. Artıq elmi, siyasi, hərbi və s. sahələrə aid ana dili bazası əsasında yaranan terminlər çoxluq təşkil edir və bu vəziyyət getdikcə artır.

Azərbaycan dili terminoloji leksikasının inkişafının üçüncü dövründə Azərbaycanda yetişən milli ziyalılar nəslə digər sahələrlə yanaşı, terminoloji leksikanın inkişaf etdirilməsi sahəsində də müəyyən xidmətlər göstərmiş, ən müxtəlif sahələrə aid terminoloji vahidlərdən istifadə etmişlər. Bu işdə A. Bakıxanov, M.F. Axundzadə, H. Zərdabi, M. Kazımbəy və başqalarının mühüm xidmətləri olmuş, onlar öz fəaliyyətlərində elmi-texniki terminlərdən geniş şəkildə istifadə etmişlər.

XIX əsrin sonlarında H. Zərdabinin nəşr etdirdiyi “Əkinçi” qəzetinin ən müxtəlif sahələrə aid çoxlu sayda yeni-yeni terminlər Azərbaycan dili terminoloji qatın zənginləşməsində mühüm və əvəzsiz rol oynamışdır. Onun əsərlərində ən müxtəlif sahələrlə bağlı işlətdiyi terminlər bu gün də dilimizdə işlənməkdədir. Onlardan bəziləri bunlardır: *barama, dərz, yataq, yer-kökü, ciyər, yatalaq, göz pərdəsi, xəzri, zəlzələ, kükürd, üzvi maddə, vərəq, nüsxə, mədaxil, xırda ticarət, tamojna xərci* və s. Bütün bunlar isə Azərbaycan dili terminoloji leksikasının durmadan inkişaf etməsinə, müxtəlif dillərdən alınmalar, həmçinin ana dilinin sözyaratma qanunları əsasında yaradılmış terminlər hesabına zənginləşməsinə səbəb olurdu.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi proseslər, mətbuatın inkişafı, elmin tərəqqisi dilin terminoloji qatında da öz əksini tapmağa başlayır. Cəmiyyətdə baş verən əsaslı dəyişikliklər terminoloji qatın müxtəlif sahələrində öz əksini tapır və ayrı-ayrı sahələrə aid terminlər getdikcə çoxalmağa başlayır. Bu dövrdə Azərbaycan dili terminologiyasına rus dili təsiri aydın şəkildə hiss olunur və bu da dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti, Azərbaycanın Rusiya ilə birbaşa bağlılığı ilə əlaqədar idi. Doğrudur, dövrün görkəmli ziyalıları, yazıçıları imkan olduqca Azərbaycan dili terminlərinə üstünlük verir, bir çox termin-

lərin ana dili variantının işlədilməsinə çalışdılar.

Terminologiyanın inkişafının bu mərhələsində Azərbaycan dilində bir çox sahələr üzrə terminlərin işlədilməsi ilk təşəbbüs kimi təqdirəlayiq hesab edilə bilər. Bu cür terminlərin yaradılması və işlədilməsində Ü.Hacıbəyovun, Q.Qarabəyovun, S.M.Qənizadənin, R.Əfəndiyevin, F.Köçərlinin və başqalarının xüsusi xidmətləri olmuşdur. Bu ziyalılardan məktəblilər üçün hazırladıkları dərsliklərdə, oxu kitablarında və lüğətlərdə ayrı-ayrı sahələrə aid yeni terminlər işlədilir, bu terminlərin ana dilində izahını verir və bir çox hallarda digər dillərdən, xüsusilə də rus dilindən alınmış terminlərin ana dilindəki qarşılığını müəyyənləşdirməyə çalışdılar. Məsələn, S.M.Qənizadənin “Rusca-tatarca lüğət” (“Rusca-Azərbaycanca lüğət”), Ü.Hacıbəyovun “Rusi-türki və Türki-rusi”, Ə.Şıxlinskiyənin “Rusca-Azərbaycanca hərbi lüğət”ində digər dillərdə olan terminlər kalka edilərək azərbaycanlaşdırılır, onların Azərbaycan variantı müəyyənləşdirilərək terminoloji qatın zənginləşdirilməsində xüsusi xidmət göstərirdilər. Məsələn, Ə.Şıxlinskiyənin lüğətində hərbi sahəyə aid çox sayda terminin azərbaycanca qarşılığı müəyyənləşdirilir, çox hallarda rus dilindəki hərbi məfhum adları kalka edilərək azərbaycanlaşdırılır. Onun bu lüğətində verilmiş bir çox hərbi terminlər bu gün də hərbi terminoloji qatda işlədilir məsələn, *meydan, yavər, taqım, topçu, baskın, silgər, tabur* və s., və ya bu gün də işlədilməsə də onların hərbi terminoloji qata daxil edilməsi yaxşı olardı məsələn, *çaxacaqsız, düzəlgə, ör* (*səngə* mənasında), *nəsnə, döndərgər, olarlıq* (*imkan* mənasında), *yaraklı* və s. Bu dövrdə yaşayıb fəaliyyət göstərən ziyalılar terminologiyanın praktik sahəsi ilə yanaşı, onun nəzəri məsələləri haqqında da müəyyən fikirlər söyləyir, Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün maraqlı təkliflər və ideyalar irəli sürürdülər. Bütün bunların meydana gəlməsinə XX əsrin əvvəllərində mövcud olan ictimai-siyasi vəziyyət, özünü göstərən milli oyanış və sürətlə inkişaf edən mətbuat xüsusi təsir göstərirdi.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan dili terminoloji sistemində ayrı-ayrı sahələrlə bağlı beynəlmiləl səciyyəli terminlər və abreviatura formalı terminlər də kəmiyyətcə artmağa başladı. Bu illərdə Azərbaycan dilinin funksional baxımdan nisbətən zəif inkişaf etmiş terminoloji sahələri fəallaşmağa, funksionallığını artırmağa və beləliklə terminoloji qatın bu sahələri də kəmiyyətcə daha da zənginləşməyə başladı. Belə ki, müstəqillik illərinə qədər Azərbaycan dili terminoloji sistemində funksional baxımdan xeyli passiv olan hərbi, diplomatiya, maliyyə, kompüter, rabitə-kommunikasiya və digər sahələrə aid yeni-yeni terminlər və termin-söz birləşmələri meydana çıxdı və bunların da xeyli hissəsi ya digər dillərdən birbaşa alınaraq işlədilməyə başladı, ya onların ana dilində qarşılıqları müəyyənləşdirildi, ya da mövcud anlayış adları kalka edilərək milli dil vahidləri ilə ifadə olundu. Bütün bunlar isə bütövlükdə dilin terminoloji sisteminin zənginləşməsinə və yeniləşməsinə imkan verən amillər hesab edilə bilər.

Məqalənin aktuallığı. Aktuallığı terminoloji araşdırmaların öyrənilməsi, fərqləndirilməsi, müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Azərbaycan dilçiliyində terminoloji sistemliliyin öyrənilməsi məqalənin elmi yeniliyini təşkil edir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə tədqiq edilən vasitələr tələbələr, müəllimlər, tədqiqatçılar və digər hərbi sahə ilə maraqlanan şəxslərin düzgün istifadəsinə yardımçı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, 2011, 296 s.
2. Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973.

3. Чобанзаде Б. О системе научной терминологии – Стенографический отчет Первого всесоюзного Тюркологического съезда. Баку, 1926, с.192.
4. Zahidi A. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər. Bakı: Elm, 1977.
5. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962.
6. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm və təhsil, 2005.

Г.И. Мехтиева

По истории терминологических исследований

Резюме

В статье исследуется история терминологического исследования. Так же как история азербайджанского языкознания не такая уж древняя, так и историю научной терминологической мысли нельзя считать очень старой. Однако есть разные взгляды на терминологию. В последнее время были проведены обширные исследования в области терминологии. Еще предстоит изучить терминологию.

G.I. Mehdiyeva

On the history of terminological research

Summary

The article investigates the history of terminological research. Just as the history of Azerbaijani linguistics is not so ancient, the history of scientific terminological thought cannot be considered very old. However, there are different views on terminology. Recently, extensive research has been conducted in the field of terminology. Terminology research still needs to be researched.

Redaksiyaya daxil olub: 28.12.2020